

WPLYW ZMIAN SPOŁECZNO-POLITYCZNYCH NA ZAWARTOŚĆ JEDNOJĘZYCZNYCH SŁOWNIKÓW OBJAŚNIAJĄCYCH

Dorota Pazio (Warszawa)

*Семь лет назад, когда слов “спикер”
и “менталитет” знать никто не знал...
 (“Российская газета” № 78, 20.04.1995, стр. 1–2)*

Wielu współczesnych lingwistów postrzega język jako interpretację rzeczywistości. Zgadza się oni z tezą o swoistym ujęciu przez język idei, przekonań i zajęć leżących w kręgu zainteresowań danego społeczeństwa.¹ Nie wszyscy badacze podzielają jednak ten sąd. Niektórzy uważają, że język jest konserwatywny, że podstawowe słownictwo, wartościowanie i oceny są niemal niezmiennie. Zwróciła na to m.in. uwagę Jolanta Maćkiewicz w artykule *Wyspa – językowy obraz wycinka rzeczywistości*: “Choć wybuchają rewolucje społeczne czy obyczajowe, choć rewolucje naukowe zmieniają pogląd na świat, nie towarzyszą temu rewolucje językowe. Język ewoluuje wolniej niż ludzkie myślenie i dlatego językowy obraz świata nigdy nie odpowiada jakiemuś określone etapu w rozwoju myśli ludzkiej. (...) Językowy obraz świata jest właściwie a h i s t o r y c z n y, zmienia się, lecz zmienia się stosunkowo niewiele.”² Wydaje się, że taki sąd jest zbyt kategoriyczny. Przypomnijmy, że już na początku wieku Edward Sepir prezentujący w zasadzie takie samo stanowisko, nie odrzucał możliwości przyspieszenia zmian językowych pod

¹ Zob.: *Bartmiński, J.*: Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata. W: *Językowy obraz świata*, Lublin 1990, s. 110. *Grzegorzyczkowa, R.*: Pojęcie językowego obrazu świata. W: *Językowy obraz świata*, Lublin 1990, s. 43–44. *Tokarski, R.*: Słownictwo jako interpretacja świata. W: *Encyklopedia kultury polskiej XX w.*, T. 2 *Współczesny język polski*, Wrocław 1993, s. 358–359. *Сенур, Э.*: Язык и среда. W: *Избранные труды по языкознанию и культурологии*, Москва 1993, s. 272.

² *Maćkiewicz, J.*: *Wyspa — językowy obraz wycinka rzeczywistości*. W: *Językowy obraz świata*, Lublin 1990, s. 209.

wpływem gwałtownych przemian kulturowych. Jego zdaniem, rewolucja kulturowa implikuje zmiany językowe.³

Źródłami, które mogłyby dostarczyć materiału pozwalającego na analizę zależności między zmianami kulturowymi (tj. ideologicznymi, społecznymi i gospodarczymi) a przemianami w języku (ograniczonymi tu tylko do słownictwa) są *Słownik' ruskogo jazyka* S. I. Ożegowa wydany w Moskwie w 1988 roku (dalej SO 1988) i *Tolkowyj słownik' ruskogo jazyka* S. I. Ożegowa i N. J. Szwedowej wydany w 1992 roku (dalej SOS 1992). Za prawidłowością wyboru przemawia to, że SOS 1992 odwoływał się do kartoteki SO 1988, ponadto porównywalna jest ich objętość (SO 1988 – około 57.000 słów; SOS 1992 – 72.500 słów i 7.500 frazeologizmów) oraz identycznie sformułowano ich zadania.⁴

Celem prezentowanej analizy jest odpowiedź na pytanie – czy przemiany społeczno-polityczno-gospodarcze wpływają na zawartość jednojęzycznych słowników objaśniających, a tym samym czy istnieje bezpośrednia zależność między przeobrażeniami kulturowymi a zmianami językowymi.

Porównanie zawartości SO 1988 i SOS 1992 pozwala na wskazanie dwóch wyznaczników określających różnice między nimi, obejmujące zarówno zasady doboru odnotowanych jednostek leksykalnych, jak też ich definicje oraz przykłady użycia wyrazów hasłowych.

Pierwszym z tych wyznaczników są kryteria doboru zanotowanych przez słownik jednostek leksykalnych. Chodzi tu zarówno o umieszczenie w SOS 1992 jednostek pominiętych przez SO 1988 (do SOS 1992 weszło wiele nowych słów i wyrażań)⁵ jak również o nieuwzględnienie w SOS 1992 części haseł SO 1988.

Wśród jednostek uwzględnionych w SOS 1992, a nie zanotowanych przez SO 1988, można wyróżnić dwie grupy:

1. jednostki leksykalne pominięte przez SO 1988 z powodów ideologiczno-politycznych;
2. jednostki nazywające nowo powstałe pojęcia.

Pierwsza z grup obejmuje słownictwo zróżnicowane pod względem tematycznym – głównie leksykę religijną (np.: *евхаристия, просфора, усение*), społeczno-polityczną (np.: *депортировать, мафиози, мафия*) oraz obuczajową (np.: *гомосексуализм, хрущевка, коммуналка*).

³ *Сенур, Э.*: op.cit. s. 283.

⁴ Normatywne wskazanie prawidłowego użycia jednostek leksykalnych, tworzenia ich form fleksyjnych, wskazanie prawidłowej wymowy, a także ustalenie pisowni.

⁵ *Ожегов, С. И., Шведова, Н. Ю.*: Толковый словарь русского языка, Москва 1992, s. 3–4.

W skład drugiej grupy wchodzi nazwy pojęć określających desygnaty nowe dla rosyjskiej rzeczywistości społecznej, gospodarczej i politycznej, np.: *видео, видеоклип, имидж, менеджер, мэрия, приватизировать, спонсор*. Pojawienie się tego typu jednostek leksykalnych jest bez wątpienia bezpośrednio związane z dokonującymi się w Rosji zmianami społecznymi, gospodarczymi i politycznymi.⁶

Łatwo zauważyć, że SOS 1992 nie uwzględnia części wyrazów hasłowych SO 1988. Dotyczy to przede wszystkim leksyki związanej z ideologią komunistyczną oraz z realiami życia w warunkach socjalizmu, np.: *соцсоревнование, соцдоговор, соцстраны*. Można przypuszczać, że jednostki te utraciwszy zdolność opisywania codziennej rzeczywistości wychodzą z użycia.

Drugi wyznacznik określający różnice między SO 1988 i SOS 1992 skłania do porównania definicji jednostek leksykalnych oraz ilustracji użycia wyrazów hasłowych. Różnice między definicjami wyrazów hasłowych w obu słownikach są wyraźniejsze niż porównywany wyżej dobór jednostek leksykalnych. Analiza definicji wyrazów hasłowych pozwala na wyróżnienie 3 cech różniących definicje w SOS 1992 od definicji w SO 1988:

1. usunięcie negatywnego wartościowania "kapitalistycznej" rzeczywistości pozajęzykowej, np.:

пролетариат

SO 1988 <i>Класс эксплуатируемых буржуазией наемных рабочих в капиталистическом обществе, лишенных средств производства.</i>	SOS 1992 <i>Класс пролетариев.</i>
---	---------------------------------------

капитализм

SO 1988 <i>Общественный строй, при котором основные средства производства являются частной собственностью класса <u>капиталистов, эксплуатирующих</u> труд наемных рабочих для извлечения прибыли.</i>	SOS 1992 <i>Сменившая собой феодализм общественно-экономическая формация, при которой основные средства производства являются частной собственностью класса капиталистов.</i>
---	--

⁶ Ibid., s. 4.

буржуазия

<p>SO 1988 <i>Господствующий класс капиталистического общества, являющийся собственником средств производства и существующий за счет прибавочной стоимости, получаемой путем <u>эксплуатации</u> наемного <u>труда</u>.</i></p>	<p>SOS 1992 <i>В капиталистическом обществе: класс собственников средств производства, существующий за счет прибавочной стоимости, получаемой в результате применения наемного труда.</i></p>
--	--

Jednak usunięcia elementów negatywnie wartościujących nie przeprowadzono konsekwentnie. Można wskazać przykłady, w których jedynie złagodzono negatywne oceny, np.:

капиталист

<p>SO 1988 <i>Представитель господствующего класса в буржуазном обществе, собственник капитала, <u>эксплуатирующий</u> наемный <u>труд</u>.</i></p>	<p>SOS 1992 <i>1. В капиталистическом обществе: собственник капитала, средств производства, <u>пользующийся трудом</u> наемных работников.</i></p>
--	---

Rezygnacji z negatywnego wartościowania "kapitalistycznej" rzeczywistości pozajęzykowej służy między innymi usunięcie z definicji określeń: *в буржуазных странах, в капиталистическом обществе, в буржуазном обществе, в капиталистических странах, в буржуазных государствах* i in. Kwalifikatory te pominięto na przykład w definicji wyrazów: *биржа, маклер, коррупция, акциз, банкротство, бизнесмен, благотворительность, крах, бюрократизм*. O usunięciu z tych definicji określeń zdecydowały bez wątplenia transformacje, jakie dokonały się w rzeczywistości pozajęzykowej. Przytoczone przykłady przestały opisywać jedynie "świat kapitalistyczny", stały się aktualne również dla rzeczywistości rosyjskiej. Jednakże usunięcia omawianych wyjaśnień nie dokonano w SOS 1992 konsekwentnie (por. wyżej *капиталист*).

2. rezygnacja z dodatniego wartościowania socjalizmu jako obowiązującego i "jedynie słusznego" ustroju społeczno-politycznego;

Należy zwrócić uwagę na uwzględnienie w definicjach zmian historycznych. Socjalizm i komunizm postrzegane są w definicjach znaczeń w SOS 1992 jako formacje obowiązujące w przeszłości, np.:

КОМСОМОЛ

<p>SO 1988 <i>Коммунистический Союз Молодежи</i> (wyłącznie rozwinięcie skrótu).</p>	<p>SOS 1992 <i>Сокращенно: Всесоюзный Ленинский Коммунистический Союз Молодежи (ВЛКСМ) – общественная организация молодежи в СССР (1918 – 1991 гг.)</i> (dodatkowe informacje wskazujące na rozwiązanie organizacji).</p>
--	---

Jako podgrupy omawianego zbioru 2. wyróżniamy:

- a) rezygnację w SOS 1992 z wyodrębniania znaczeń uzasadnionych jedynie ideologicznie, np.:

партийный

<p>SO 1988 <i>1. см. партия.</i> <i>2. Отражающий интересы партии (в 1 знач.).</i> <i>3. Проникнутый коммунистической идеологией, осуществляющий политику коммунистической партии.</i> <i>4. в знач. суц. партийный, -ого, м.; партийная, -ой, ж. Член КПСС.</i></p>	<p>SOS 1992 <i>1. см. партия.</i> <i>2. Отражающий интересы партии (в 1 знач.).</i> <i>3. партийный, -ого, м. То же, что партиец. // ж. партийная, -ой (к 3 знач.).</i></p>
--	--

- b) wprowadzenie do SOS 1992 znaczeń pominiętych w SO 1988 z powodów polityczno-ideologicznych, np.:

лагерь – Место содержания заключенных.

Nie zmieniono jednak schematycznych z punktu widzenia prawdy historycznej definicji znaczeń wyrazów opisujących radziecką rzeczywistość, np.:

коллективизация

<p>SO 1988 <i>Объединение мелких единоличных крестьянских хозяйств в крупные коллективные социалистические хозяйства.</i></p>	<p>SOS 1992 <i>Объединение мелких единоличных крестьянских хозяйств в крупные коллективные хозяйства.</i></p>
--	--

национализация

<p>SO 1988 <i>1. Передача из частной собственности в собственность государства предприятий и целых отраслей народного хозяйства, земель, банков, жилых и общественных зданий.</i></p>	<p>SOS 1992 <i>1. Передача из частной собственности в собственность государства предприятий и целых отраслей экономики, земель, банков, жилых и общественных зданий.</i></p>
--	---

Umieszczenia tych definicji w SOS 1992 w niemal nie zmienionej formie nie sposób wyjaśnić obawą przed przekształceniem ich w definicje o charakterze encyklopedycznym (można bowiem wskazać w SOS 1992 definicje o takich cechach). Wydaje się więc, że albo autorzy uznali analizowane jednostki za nieistotne z punktu widzenia najnowszej historii Rosji i dlatego nie widzieli potrzeby ich szczegółowego definiowania (co jednak budzi wątpliwości) albo nie chcieli wywoływać sporów związanych z ich historyczną oceną.

3. usunięcie elementów dyskredytujących pojęcia o charakterze religijnym; Wyróżniamy tu 5 podgrup:

- a) rezygnacja w SOS 1992 z kwalifikatora chronologicznego – *устарелое*, np.: *богомолье, богомолец*.
- b) zanik podziału wierzący – niewierzący; zastąpienie go w SOS 1992 bardziej obiektywnymi i racjonalnymi ocenami: *у христиан, у православных* itp., np.:

крестины

<p>SO 1988 <i>У верующих: обряд крещения, а также угощение после этого обряда.</i></p>	<p>SOS 1992 <i>У христиан: обряд крещения, а также праздник после этого обряда.</i></p>
---	--

христосоваться

<p>SO 1988 <i>У верующих: целоваться троекратно, поздравляя с праздником пасхи.</i></p>	<p>SOS 1992 <i>У православных: троекратно целоваться, поздравляя друг друга с праздником Пасхи, говоря при этом: "Христос воскрес! – Воистину воскрес!"</i></p>
--	--

- c) zmiana uszeregowania, a zatem i hierarchii znaczeń wyrazów wieloznacznych, np.:

праздник

SO 1988	SO	SOS 1992
1. День торжества, установленный в честь или в память кого-то-н.	1.	1. День торжества, установленный в честь или в память кого-чего-н.
2. Выходной, нерабочий день.	2.	2. День или ряд дней, отмечаемых церковью в память религиозного события или святого.
3. День, особо отмечаемый обычаем или церковью.	3.	3. Выходной, нерабочий день.
4. День радости и торжества по поводу чего-н.	4.	4. День радости и торжества по поводу чего-н.
5. День игр, развлечений и т. п.		5. День игр, развлечений.

W obu słownikach wyodrębniono w analizowanej jednostce te same znaczenia, różnica polega jedynie na zmianie "miejsca w szeregu", a więc na nadaniu znaczeniu religijnemu większej wagi, oraz na przebudowie definicji w celu wyeksponowania roli cerkwi, co zresztą jest zgodne z rzeczywistością rosyjską lat dziewięćdziesiątych.

d) uwzględnienie w definicjach w SOS 1992 wszystkich istotnych elementów znaczenia, np.:

исповедь

SO 1988	SOS 1992
2. У верующих: покаяние в грехах перед священником.	1. У христиан: признание в своих грехах перед священником, отпускающим грехи от имени церкви и Бога, церковное покаяние.

Definicja w SOS 1992 akcentuje całkowicie pominiętą w SO 1988, a zasadniczą z punktu widzenia nauki kościoła prawosławnego, kluczową rolę udziału Boga w akcie spowiedzi wierzących. Należy tu również zwrócić uwagę na nową formę definicji jednostek leksyki religijnej; odnajdujemy w nich cechy definicji encyklopedycznych, niewłaściwych dla jednojęzycznego słownika lingwistycznego, co może świadczyć o nadgorliwości neofitów, np.:

панихида

SO 1988	SOS 1992
Церковная служба по умершему.	У христиан: церковная служба по умершему (во время похорон, а также на третий, девятый или сороковой день после смерти либо в годовщину его смерти или рождения).

e) usunięcie w SOS 1992 z definicji jednostek określeń potencjalnie pejoratywnych, np.: *якобы, так называемый*. Jak słusznie twierdzi Anna Dąbrowska “wprowadzenie (...) określenia *так званы* (...) podważa wartość i wiarygodność następującego po nim sformułowania”⁷. Zatem ich usunięcie przywraca definicji obiektywizm ocen nie skażonych wartościowaniem ideologicznym, np.:

троица

SO 1988 <i>1. В религиозных представлениях: триединое божество (у христиан – так называемые бог – отец, бог – сын и бог – дух святой).</i>	SOS 1992 <i>1. В христианстве: триединое божество (бог – отец, бог – сын и бог – дух святой).</i>
---	--

антихрист

SO 1988 <i>1. В христианской мифологии: враг Христа, к-рый <u>якобы</u> должен явиться перед <u>так называемым</u> концом мира.</i>	SOS 1992 <i>1. В христианской мифологии: противник Христа, к-рый должен явиться перед “концом света”.</i>
--	--

ангел

SO 1988 <i>1. В религиозной мифологии: сверхъестественное существо, посланец бога, <u>якобы</u> покровительствующий человеку (изображается крылатым отроком, юношей).</i>	SOS 1992 <i>1. В религии: служитель бога, исполнитель его воли и его посланец к людям (изображаемый обычно крылатым отроком, юношей).</i>
--	--

Odnośnie treści “religijnych“ artykułów hasłowych, można zauważyć jak kres obligatoryjnego, powszechnego obowiązywania ateistycznego światopoglądu wpływa na obiektywizację ocen semantycznych.

Istotne różnice między porównywanymi słownikami odnajdujemy również w ilustracjach użycia wyrazów hasłowych. Analiza przykładów wskazuje na dwa zasadnicze kierunki zmian – rezygnacja w SOS 1992 z ilustracji nacechowanych ideologicznie oraz wprowadzenie przykładów nie zamieszczonych w SO 1988. Ideologicznie nacechowane interpretacje usunięto na przykład

⁷ Dąbrowska, A.: Zniekształcenie obrazu rzeczywistości poprzez użycie pewnych środków językowych (eufemizm i kakofemizm). W: Językowy obraz świata, Lublin 1990, s. 242.

z artykułów semantyzujących wyrazu: *империализм* (*И. – канун социалистической революции*), *революция* (*Великая Октябрьская социалистическая р. уничтожила капитализм в нашей стране*), *семья* (*Дружная с. народов Советского Союза*), *безработица* (*Рост безработицы в капиталистических странах*). Podgrupę wyróżnionego zbioru stanowią artykuły, w których ilustracje usunięto całkowicie lub wyraźnie złagodzone ich nacechowanie ideologiczne, np.:

кризис

<p>SO 1988 <i>Правительственный к. (в буржуазных странах: вызванная острыми политическими разногласиями перемена правительства).</i></p>	<p>SOS 1992 <i>Правительственный к. (вызванная острыми политическими разногласиями частичная или полная отставка правительства).</i></p>
--	--

демократия

<p>SO 1988 <i>Социалистическая д. (высший тип демократии, основанной на полном и фактическом народовластии). Буржуазная д. (формально декларируемая власть народа при действительном господстве буржуазии).</i></p>	<p>SOS 1992 Brak przykładu</p>
---	------------------------------------

Zmiana ta potwierdza wyraźną w SOS 1992 tendencję do usuwania pejoratywnych ocen ustroju kapitalistycznego.

Przejawem usunięcia przykładów nacechowanych ideologicznie jest również rezygnacja w SOS 1992 z charakterystycznych dla SO 1988 połączeń wartościowanych dodatnio rzeczowników z przymiotnikiem *советский*, np.: *советский ас, советская гвардия, советский героизм*. Często w tych połączeniach wyrazowych przymiotnik *советский* jest zastępowany przymiotnikiem *русский*, na co bez wątpliwości wpłynęły zmiany polityczne – rozpad ZSRR w grudniu 1991 (np.: *немеркнущая слава советского оружия – слава русского оружия*).

Wśród ilustracji nowych w SOS 1992 w porównaniu z SO 1988 zwraca uwagę grupa przykładów odwołująca się do tematyki religijnej, np.: *Хождение на богомолье ко гробу Господню, В день храмового праздника, Ангел божий, Ехаристическая молитва*. Wprowadzenie tych ilustracji również wiąże się bezpośrednio ze zmianami światopoglądowymi, jakie dokonały się w Rosji.

Zaprezentowany materiał pozwala twierdząco odpowiedzieć na postawione na początku naszych rozważań pytanie. Przemiany społeczno-polityczno-gospodarcze, jakie dokonały się w Rosji na przełomie lat 80. i 90., znalazły swoje odbicie nie tylko w kryteriach doboru słownictwa, ale również w sposobie definiowania jednostek leksykalnych i przykładach użycia wyrazów hasłowych. Zmiany te zostały określone przez dwa główne wyznaczniki – 1) usunięcie ze słownika jednostek leksykalnych gloryfikujących socjalizm i komunizm, usunięcie elementów definicji i ilustracji o takim wydźwięku, 2) wprowadzenie jednostek dotychczas “napiętnowanych” przez obowiązującą ideologię oraz jednostek nazywających pojęcia nowe lub odnowione w rosyjskiej rzeczywistości pozajęzykowej.

Dokonane zmiany ukształtowały w SOS 1992 językowy obraz rosyjskiego ustroju społeczno-politycznego zasadniczo różniący się od obrazu, jaki odnajdujemy w SO 1988. Jego najważniejszą cechą są próby zachowania bezstronności ideologicznej. SOS 1992, będący kolejną wersją jednotomowego słownika objaśniającego, odwołuje się w naturalny sposób do kartoteki stanowiącej bazę SO 1988. W SOS 1992 uwzględniono jednak zmiany, jakie zaszły w języku pod wpływem przemian społecznych i politycznych przełomu lat 80. i 90. Dlatego też SOS 1992 zasadniczo różni się od SO 1988, będąc dowodem na bezpośredni związek zachodzący między przemianami kulturowymi i politycznymi a zmianami językowymi.